

EDUKACJA OBRONNA W KSZTAŁTOWANIU ŚWIADOMOŚCI OBRONNEJ MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ – RAPORT Z BADAŃ

mgr Sylwia WALASIK
Akademia Obrony Narodowej

Streszczenie

Przygotowanie obywateli do obrony realizowane jest poprzez tworzenie funkcjonalnego systemu edukacji obronnej. Podejmowanie działań w ramach systemu obronnego jest środkiem do realizacji celu, jakim jawi się zapewnienie bezpieczeństwa społeczeństwu, jako stanu wolnego od zagrożeń oraz umożliwiającego rozwój. Dlatego też przygotowanie obronne obywateli, którego teoria i praktyka tworzą dydaktykę obronną, stanowi ważny element systemu obronnego państwa. Celem wychowania i kształcenia obronnego, które składają się na edukację obronną, jest przygotowanie obywateli do podjęcia działań obronnych, jakie wynikają z powszechnego obowiązku obrony państwa, jak również ukształtowania na przestrzeni dziejów postaw patriotycznych. Zmniejszenie poczucia niebezpieczeństwa jest jednym z wyzwań, jakie stoją przed formowanym systemem edukacji obronnej obywateli. Choć obecna jej forma nie spełnia wymogów przygotowania społeczeństwa do obrony, to jednak podejmowane w ramach edukacji działania mogą mieć wpływ na redukcję pewnych zagrożeń. Istotną rolę w przygotowaniu obronnym odgrywa edukacja dla bezpieczeństwa, w ramach której szczególnie ważnym elementem jest nauka udzielania pierwszej pomocy medycznej.

Słowa kluczowe: dydaktyka obronna, edukacja obronna, wychowanie obronne, kształcenie obronne

Podstawowe kwestie dotyczące edukacji obronnej oraz świadomości obronnej młodzieży

Edukacja kształtująca bezpieczeństwo społeczne państwa to edukacja pozwalająca człowiekowi zrozumieć otaczający świat i dająca mu kompetencje oraz odwagę do jego przeobrażenia¹. Stanowi motywator podejmowania nowych wyzwań i zadań, będąc jednocześnie kosztem i inwestycją do ich podjęcia. Ogólne wyznaczniki dotyczące polityki edukacji nakreślone są w Konstytucji RP, która ustanawia powszechny oraz równy do niej dostęp². Edukacja, tworząc istotną kategorię pojęć, oddziałuje na życie każdej jednostki społecznej, przyczyniając się do jej rozwoju. Podobnie edukacja obronna, stanowiąc ważny element kształtowania świadomości obronnej, kreuje warunki dla

efektywnie działającego systemu bezpieczeństwa i obronności kraju. Oczekiwania związane z edukacją obronną dotyczą głównie szkół, których główną misją jest przygotowanie młodzieży do aktywnego uczestnictwa w życiu publicznym oraz umiejętności korzystania ze zdobytej wiedzy.

Edukacja obronna wpływa na kształt przyszłych postaw obywatelskich, jak również potencjał obronny, decydujące o sile i potędze państwa. Zależnie od ujęcia jej problemu jest różnie definiowana. Można przyjąć, iż jest to „ogół zamierzonych procesów polegających na kształtowaniu świadomości obronnej obywateli oraz poszerzaniu wiedzy i umiejętności służących stałemu zwiększaniu efektywności działania obywateli, grup społecznych, instytucji oraz organów władzy państwowej i samorządowej w celu przeciwstawienia się wszelkim zagrożeniom podczas pokoju, kryzysów i wojny. Zawiera w sobie wychowanie obronne oraz kształcenie (nauczanie i uczenie się)

---

¹ K. Loranty, *Bezpieczeństwo społeczne Rzeczypospolitej Polskiej*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2003, s. 80.

² *Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997*, Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483 (Art. 70.).

obronne³. Podkreśla się tym samym, iż tworząc całokształt procesów, wpływających na rozwój jednostki, stanowi jednocześnie system, w którym wyszczególnić można ludzi (nauczający, uczący się), materiały (niezbędne w procesie kształcenia), jak również procedury (stosowane metody działania). Są one od siebie zależne⁴. Do podsystemów, tworzących edukację obronną zaliczyć można: podsystem kształcenia obronnego, podsystem wychowania obronnego oraz podsystem oświaty⁵. Celem każdego z nich jest wykształcenie świadomego obywatela, potrafiącego przeciwdziałać zagrożeniom. Kształtowanie świadomości zaś wpisuje się jako jeden z efektów dobrze funkcjonującego systemu edukacji. Obejmuje pojęcia i poglądy dotyczące modelowania relacji społecznych oraz funkcjonowania w społeczeństwie⁶. Jako dziedzina warunkowana jest zarówno historią i tradycją, jak również wpływami polityki oraz różnych grup społecznych. Toteż definiowanie celów ważnych dla całego społeczeństwa stanowi jedno z istotnych wyzwań współcześnie tworzonej edukacji obronnej⁷. Rozpatrywana jako zorganizowany system, odzwierciedla dynamikę i relacje, zachodzące pomiędzy jej komponentami⁸. Formując kształt edukacji obronnej: cele, treści i metody, należy uwzględniać wszystkie jej determinanty⁹. Można tym samym zauważyć zależność pomiędzy przygotowaniem obronnymi i kształtowaniem postaw obronnych, nierozzerwalnie związanych z edukacją. Kształtowana w procesie edukacji zdolność do obrony przed zagrożeniami wpływa na świadomość obronną obywateli. Przybliżanie zaś wszelkich elementów składających się na system bezpieczeństwa oraz obrony państwa staje

się jednym z głównych celów funkcjonowania systemu oświaty.

Jak można zauważyć, na efektywność systemu edukacji obronnej składa się wiele czynników, wśród których wyróżnić można m.in.: ludzi (nauczający, uczący się), materiały oraz procedury, oddziaływujące na siebie. Jednocześnie stwierdzono, iż w sferze organizacyjnej rozproszenie kompetencji ogranicza swobodny przepływ informacji. Wnioskować należy zatem, iż poprawę efektywności w strukturze organizacyjnej edukacji obronnej można uzyskać dzięki wspólnie podejmowanym diagnozom. Dokonywać ich mogłyby przedstawiciele odpowiedzialnych za edukację obronną organów, w ramach jednej komórki organizacyjnej, łączącej wszystkie elementy edukacji obronnej. Zorganizowanie potencjału obronnego, poprzez przygotowanie społeczeństwa do różnych zagrożeń, stanowi wspólny cel każdego z podsystemów edukacji obronnej.

Celem artykułu jest identyfikacja udziału edukacji obronnej w systemie obronnym państwa. Z tego powodu przedstawiono w nim charakterystykę udziału edukacji obronnej w tworzeniu i rozwijaniu systemu bezpieczeństwa oraz obronnego państwa. Stąd w kontekście tematu oraz celu poznawczego sformułowano główny problem badawczy: jaką rolę w kształtowaniu świadomości obronnej odgrywa edukacja obronna?

Niniejszy artykuł przedstawia wyniki badań sondażowych, przeprowadzonych wśród młodzieży akademickiej uczelni wyższych w Warszawie i Lublinie. Przedstawione opinie respondentów dotyczą roli oraz wpływu edukacji obronnej na świadomość obronną społeczeństwa.

Informacje o przeprowadzonym badaniu

Badanie opinii respondentów zrealizowano metodą sondażu diagnostycznego wśród studentów uczelni wyższych w okresie od maja 2015 do czerwca 2015 roku. Dobór próby badawczej był losowy, z uwzględnieniem zróżnicowania kierunków studiów. W badaniu uczestniczyło 87 studentów, uczących się na 27 kierunkach w uczelniach w Lublinie i Warszawie. Podział badanych ze względu na wiek i płeć związany był ze strukturą ich rozkładu na uczelniach. 64% respondentów stanowiły kobiety, a 36% mężczyźni. Prawidłowo wypełnione zostały wszystkie kwestionariusze an-

³ M. Huzarski, J. Wołęjszo (red. nauk.), *Leksykon obronności. Polska i Europa*, Bellona, Warszawa 2014, s. 194.

⁴ M. Kucharski, *Edukacja obronna*, Fundacja Innowacja, Warszawa 2002, s. 3.

⁵ Por. R. Stępień, *Zalamanie i odnowa edukacji obronnej – sens nowych perspektyw myślenia* [w:] E. Jeziorowski, W. Magoń (red.), *Edukacja obronna w systemie bezpieczeństwa Polski*, Wydawnictwo Arcanus, Bydgoszcz 1997, s. 123.

⁶ Por. J. Kunikowski, *Wiedza i edukacja dla bezpieczeństwa*, Fundacja Rozwoju Edukacji Europejskiej i Bezpieczeństwa, Warszawa, 2002, s. 85–86.

⁷ Por. S. Zalewski, *Polityka bezpieczeństwa państwa a edukacja obronna*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2001, s. 43.

⁸ Por. J. Bieńkowski, M. Kucharski, R. Stępień, *Koncepcje i kierunki przemian edukacji dla bezpieczeństwa*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 1998, s. 11.

⁹ Por. tamże, s. 15.

kiet, w których postawiono 12 pytań dotyczących problemu edukacji obronnej i jego oddziaływania na kształtowanie świadomości obywatelskiej Polaków.

Wśród badanych studentów były osoby uczące się na różnych poziomach studiów. 20% respondentów to uczestnicy studiów I stopnia, 26% II stopnia, 48% stanowili studenci jednolitych studiów magisterskich, 3% studenci studiów podyplomowych oraz 3% studenci studiów doktoranckich. 81% badanych stanowiły osoby bez przeszkolenia wojskowego. Ankietowani reprezentowali kierunki studiów zarówno humanistycznych i społecznych, jak również matematyczno-przyrodniczych i medycznych.

Zgromadzony materiał statystyczny analizowano przy wykorzystaniu programu komputerowego Excel. Przy analizie danych zastosowano również zróżnicowanie płci oraz stosunek do odbytego przeszkolenia wojskowego. Przedstawiając w artykule wybrane wyniki, dążono do przedstawienia stosunku młodzieży akademickiej do edukacji obronnej oraz jej oddziaływania na kształtowany system bezpieczeństwa i obronności kraju.

Edukacja obronna w opinii młodzieży akademickiej

Edukacja jest istotnym czynnikiem decydującym o kształcie oraz funkcjonowaniu państwa. Dzięki dobrze skoordynowanemu systemowi może trwale zapisać się jako element formujący kapitał społeczny państwa. Zdobyta wiedza i umiejętności przyczyniają się zarówno do rozwijania zdolności obronnych państwa, jak również do poszerzenia kompetencji i kwalifikacji obywateli.

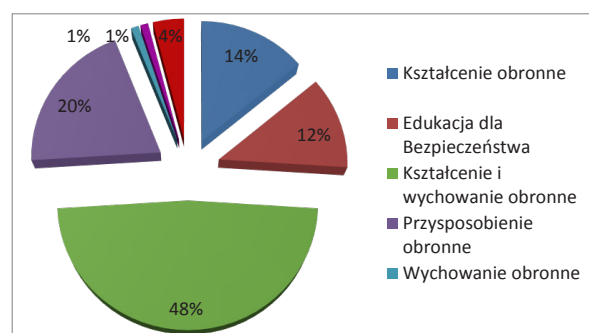
Kształtowanie postaw obywatelskich, jak również wychowanie w duchu patriotyzmu stanowią podstawowe cele edukacji obronnej. W ramach postawionych celów realizowane są zadania organizowania funkcjonalnego systemu, mającego na celu przekazywanie wiedzy dotyczącej bezpieczeństwa i obronności. Ich istotą jest przygotowanie społeczeństwa do wykonywania obowiązku obrony kraju. Odpowiednio dobrane treści kształcenia oraz metody wychowawcze są warunkiem osiągnięcia tego celu. Zwiększenie świadomości zarówno społecznej, jak i indywidualnej stanowi środek w realizacji celu procesu edukacyjnego, wyznaczającego postawy obywatelskie. Pojęcie

edukacji obronnej, zależnie od przyjętych ograniczeń definicyjnych, może być różnie interpretowane. Tym samym, niuanse pojęciowe podzieliły cele, treści oraz istotę kształcenia pomiędzy edukacją obronną a edukacją dla bezpieczeństwa. Edukacja obronna jako pojęcie bliskoznaczne z edukacją dla bezpieczeństwa często stosowane jest zamiennie. Rozumienie jednak pojęcia, zależnie od przyjętych założeń, może być różne¹⁰.

Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych dotyczące istoty definicji edukacji obronnej w opinii respondentów przedstawione zostały w wykresie 1.

Wykres 1

Istota definicji edukacji obronnej w opinii respondentów

Przeprowadzone badania ankietowe pokazują, że wskazując, czym jest edukacja obronna, 48% badanych zaznaczyło kształcenie i wychowanie obronne, 20% badanych utożsamia ją z przysposobieniem obronnym, 14% z kształceniem obronnym, dla 12% jest edukacją dla bezpieczeństwa. Zaledwie 1% ankietowanych wskazał, iż edukacja obronna jest wychowaniem obronnym oraz dla 1% jest to przeszkolenie wojskowe. Wśród innych odpowiedzi wskazanych przez 4% badanych wskazane były: nauka pierwszej pomocy medycznej oraz suma przedmiotów nauczania edukacji dla bezpieczeństwa oraz przysposobienia obronne.

Jak wskazują wyniki badań ankietowych, edukacja obronna jest pojęciem szerokim, uwzględniającym całokształt działań na rzecz pogłębiania wiedzy i postaw obywatelskich, w tym szczególnie ich rodzaj – postaw obronnych.

¹⁰ Zadanie edukacji obronnej stanowi przeciwdziałanie zagrożeniom, edukacji dla bezpieczeństwa zaś odpowiadanie na wyzwania, jakie mogą stać się zagrożeniami. Tym samym definicja edukacji dla bezpieczeństwa może mieć szerszy zakres pojęciowy i treściowy. Por. J. Świniarski, *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa 2000, s. 123.

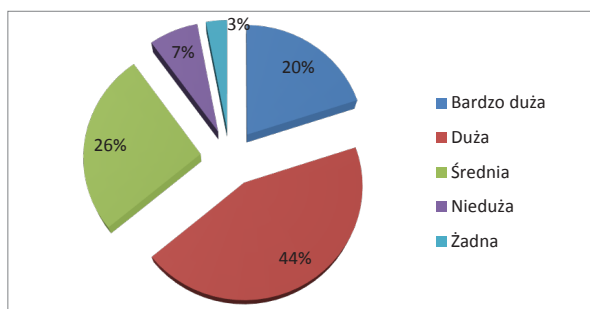
Edukacja obronna stanowi podsystem w systemie obronnym państwa. Włączenie młodzieży akademickiej do współtworzenia systemu obronnego poprzez edukację obronną stanowi wyzwanie, budujące siłę i potencjał obronny państwa. Kształcenie owocuje wówczas zarówno podniesieniem umiejętności i kompetencji społeczeństwa, jak również większą świadomością funkcjonowania państwa. Inicjowaniem przyszłych działań obywatelskich, z uwagi na zaplecze jak również przygotowanie wychowawców, zajmuje się szkoła. Działalność oświatowo-wychowawcza, jaka przypisywana jest szkołom, przyczynia się do rozwijania oraz poszerzenia niezbędnej w życiu wiedzy. Staje się narzędziem w kształtowaniu systemu obronnego.

Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych dotyczące roli edukacji obronnej w tworzeniu systemu obronnego państwa zostały przedstawione na wykresie 2.

Odpowiadając na pytanie: *Jaką rolę Pana/i zdaniem w tworzeniu systemu obronnego odgrywa edukacja obronna*, 20% badanych wskazało bardzo dużą, 44% ankietowanych zaznaczyło dużą, 26% respondentów, odpowiedziało, że średnią, natomiast 7% niedużą i 3% wskazało, że żadną.

Wykres 2

Rola edukacji obronnej w tworzeniu systemu obronnego państwa w opinii respondentów

Toteż, jak wynika z przeprowadzonego badania aż 64% respondentów wskazuje na znaczącą rolę edukacji obronnej w tworzeniu systemu obronnego państwa. Odpowiedzialność oraz zaangażowanie, w tym również za sprawy obronności jest wynikiem treści oraz metod kształcenia jak i wychowania obronnego. Dlatego wskazanie istoty wartości procesu edukacyjnego stanowi ważny punkt odniesienia, decydujący o późniejszych działaniach i postawach.

Istotne obszary w edukacji obronnej tworzą:

- wartości, stanowiące spoiwo łączącym naród oraz decydujące o jego racji stanu. Są również determinantą głównych kierunków kształtowanej polityki państwa,

- procesy edukacyjne, które są sumą elementów systemu dydaktyczno-wychowawczego (celów, treści, form, metod, uczestników i realizatorów systemu edukacji),

- uwarunkowania prawne, polityczne, społeczne, militarne będące przesłankami konstytuującymi kształt i formę edukacji obronnej¹¹.

Ww. obszary wskazują na perspektywę definicji edukacji obronnej o wiele szerszą. Odwołując się do definicji, uwzględniającej jej praktyczny cel, wówczas edukacja obronna stanowi (...) *przygotowanie społeczeństwa, ze szczególnym uwzględnieniem systemu kształcenia młodzieży szkolnej i akademickiej, do wypełniania zadań humanitarnych w celu minimalizowania następstw i likwidacji skutków awarii, katastrof, klęsk żywiołowych w czasie pokoju, a także czynników rażenia podczas działań wojennych*¹². W takim świetle kształtowanie się postaw obywatelskich stanowi następstwo zdobycia pewnego zasobu wiedzy oraz umiejętności podjęcia działań obronnych. Dlatego też istotnym wydaje się stworzenie ram programowych upowszechniających tę wiedzę ogółowi społeczeństwa. Ponadto edukacja obronna w tak rozumianej definicji w Polsce nie funkcjonuje. Stanowi to wynik zmian systemowych, w ramach których po 1991 roku zaprzestano kształcenia obronnego studentów i studentek¹³ oraz nauczania nowego przedmiotu *edukacji dla bezpieczeństwa*, w ramach którego uwagę zwraca się na zagrożenia inne niż wojenne. Podobne wnioski przedstawia również P. Kłós, według którego treści związane z zadaniami obywateli w ramach systemu obronnego na zajęciach z przedmiotu *edukacja dla bezpieczeństwa* są minimalizowane¹⁴.

¹¹ Por. R. Stępień, *Współczesny kształt edukacji dla bezpieczeństwa. Teoria i praktyka* [w:] E.A. Wesołowska, A. Szerauc (red.), *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2002, s. 204.

¹² Por. T. Siuda, K. Zaczek-Zaczyński, *Edukacja obronna* [w:] R. Stępień (red.), *Współczesne zagadnienia edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa 1999, s. 98–99.

¹³ Por. tamże, s. 99.

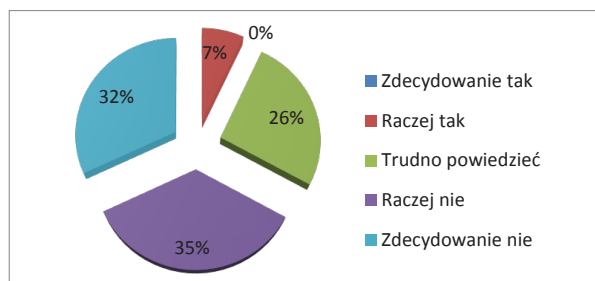
¹⁴ Por. P. Kłós, *Edukacja dla bezpieczeństwa jako element przygotowania obronnego młodzieży* [w:] J. Walczak, C. Sochala (red. nauk.), *Współczesne wyzwania obronności*, Wyszaków 2013, s. 160.

Wyniki badań empirycznych dotyczące opinii respondentów o formach nauczania i wychowania obronnego zaprezentowano na wykresie 3.

Wykres 3

Opinia respondentów o formach nauczania i wychowania obronnego

Wśród badanych studentów studiów wyższych również przeważa opinia, iż obecna forma nauczania i wychowania obronnego nie odpowiada wymogom obronnym państwa. Na pytanie: *Czy obecna forma nauczania i wychowania obronnego w Pana/i opinii odpowiada wymogom obronnym państwa*, w sumie aż 67% respondentów wskazało, iż edukacja obronna w obecnej formie nie spełnia warunków tworzenia bezpiecznego państwa w ramach systemu obronnego państwa (32% respondentów wskazało na odpowiedź zdecydowanie nie oraz 35% badanych odpowiedziało raczej nie). 26% badanych wskazało, iż trudno powiedzieć, a zaledwie 7% badanych uznało obecny system edukacji obronnej jako spełniający kryteria tworzenia bezpieczeństwa państwa, odpowiadając tym samym na pytanie raczej tak. Warto również zauważyć, iż żaden spośród respondentów nie wskazał odpowiedzi zdecydowanie tak, uznając, iż każdy zauważa pewne obszary, które trzeba doskonalić w ramach systemu edukacji obronnej.

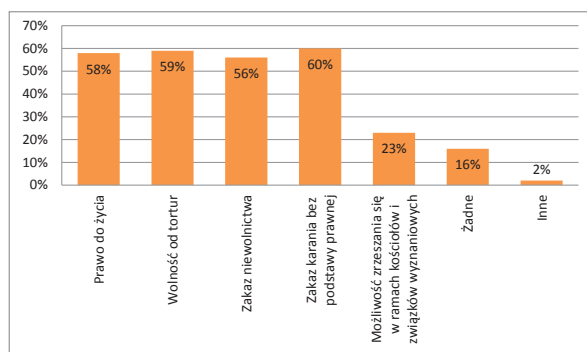
Kształtowanie świadomości obronnej jest istotnym elementem, łączącym proces kształcenia z procesem wychowania obronnego. Na ich istotę składają się wartości, ujęte w art. 5 Konstytucji RP z 1997 roku¹⁵, wśród których wyróżnić można prawa i wolności człowieka i obywatela¹⁶, stanowiące o godności człowieka oraz niezbywalności ich podstawowych praw.

Przeprowadzone badania ankietowe wskazują, że odpowiadając na pytanie: *Które z poniższych praw, obowiązujących w czasie wojny są Panu/*

Pani znane? 16% respondentów nie wykazało się znajomością żadnego z praw. Najwięcej spośród badanych – 60% respondentów potwierdziło znajomość zakazu karania bez podstawy prawnej, zaś najmniej, bo jedynie 23% badanych możliwość zrzeszania się w ramach kościołów i związków wyznaniowych. Ponadto znajomością innych praw niż wskazane wykazało się jedynie 2% respondentów. Wskazali oni: prawo do wymiany korespondencji z bliskimi osobami, które są jeńcami, ograniczenie metod i środków walki zbrojnej, rozróżnienie ludności cywilnej od uczestników walki zbrojnej oraz zakaz atakowania obiektów użyteczności publicznej (wykres 4).

Wykres 4

Znajomość wśród respondentów praw obowiązujących w czasie wojny

Przybliżanie ideałów, będących spoiwem narodu, umożliwia rozwój osoby oraz stwarza jej warunki dokonywania intencjonalnych wyborów¹⁷. Kształtowanie świadomości obronnej w toku procesu kształcenia stanowi ważny element, łączący proces kształcenia z procesem wychowania.

Celem oddziaływania na uczących się w toku edukacyjnym jest ukształtowanie założonych postaw. Stanowią one sumę działań, opartych na reakcjach racjonalnych, jak i emocjonalnych. Są wynikiem rozumienia i postrzegania oddziaływań wszelkich procesów w naszym życiu¹⁸.

Postawy patriotyczno-obronne są uzewnętrznieniem zarówno umiłowania ojczyzny jako dobra wspólnego, jak również poszanowania praw i obowiązków, jakie wynikają z przynależności do niej. Istotą złożoności postaw patriotyczno-obronnych stanowią: gotowość do obrony jej suwerenności

¹⁵ Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej...*, art. 5.

¹⁶ Por. J. Kunikowski, *Wiedza i edukacja...*, s. 71–72.

¹⁷ Por. J. Kunikowski, *Wiedza obronna*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2000, s. 45.

¹⁸ Por. J. Kunikowski, *Wiedza i edukacja...*, s. 108–109.

i niepodzielności terytorialnej, ponoszenie kosztów wynikających z nakładanych na obywateli praw i obowiązków obywatelskich, jak i ochrona dziedzictwa narodowego oraz poczucie dumy narodowej¹⁹. Urzeczywistnianie tych postaw regulowane jest ustawą o powszechnym obowiązku obrony kraju. W jej zapisach obywatela zobowiązuje się do pełnienia służby wojskowej, służby w obronie cywilnej, odbywania przysposobienia obronnego, uczestniczenia w samoobronie ludności, pełnienia służby w jednostkach zmilitaryzowanych oraz do wykonywania świadczeń na rzecz obrony²⁰.

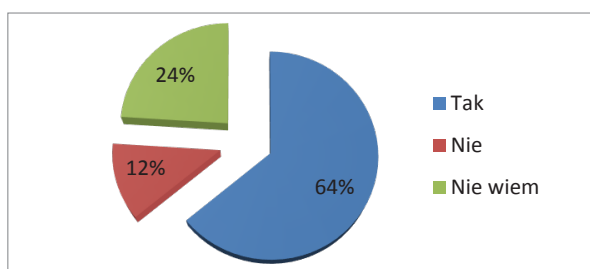
Edukacja tworząca warunki zdobycia wiedzy oraz potrzebnych umiejętności praktycznych przez ludzi młodych stanowi jeden z czynników definiujących ich późniejsze postawy obronne. Ważnymi kwestiami w tym kontekście są regulacje z zakresu prawa międzynarodowego i krajowego oraz zagadnienia dotyczące przepisów bezpieczeństwa i obronności.

Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych dotyczące znajomości obowiązków wobec ojczyzny zostały przedstawione na wykresie 2.

Odpowiadając na pytanie: *Czy zna Pan/i swoje obowiązki wobec ojczyzny?*, 64% badanych wskazało odpowiedź twierdzącą, 12% ankietowanych wskazało, że nie zna, 24% respondentów nie ustosunkowało się do odpowiedzi, zaznaczając odpowiedź nie wiem.

Wykres 5

Znajomość obowiązków respondentów wobec ojczyzny

Istotnym elementem w edukacji obronnej jest kształtowanie świadomości. Wyraża jednocześnie poziom i rozwój życia społeczeństwa, stanowiąc o głównych wartościach, jakie są ważne w życiu danej społeczności. Wyróżniając kilka warstw, do

¹⁹ Por. tamże, s. 110.

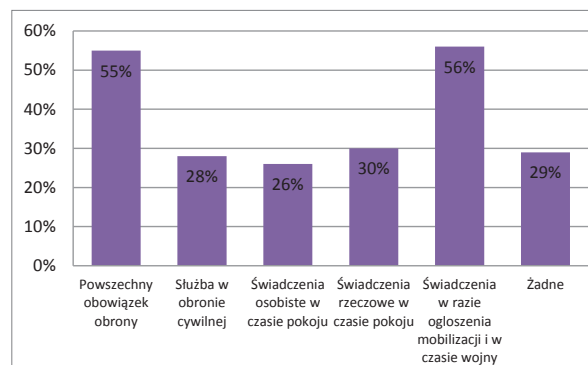
²⁰ Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1967 Nr 44 poz. 220 z późn. zm.

których należą: świadomość historyczna, świadomość narodowa, kultura polityczna oraz moralność można zauważyć ścisły ich związek z przygotowaniem obronnymi oraz kształtowaniem postaw proobywatelskich²¹. Zdolność przetrwania oraz zdolność do obrony przed zagrożeniami kształtowane w toku edukacyjnym dzięki systemowi oświaty kreują właśnie świadomość obywatelską²².

O potrzebie realizacji procesów oświatowych świadczą wyniki badania. Respondenci odpowiedzieli na pytanie *Które z obowiązków wobec Ojczyzny są Panu/i znane? Aż 29% badanych wykazało się nieznanymi żadnymi obowiązkami wobec ojczyzny. Ponadto jedynie 56% badanych wskazało na znajomość praw dotyczących stanu wojny. Z obowiązków w czasie pokoju zaledwie 30% badanych wykazało się znajomością świadczeń rzeczowych w czasie pokoju. Podobnie służba w obronie cywilnej znana była jedynie 28% respondentów, a świadczenia osobiste w czasie pokoju znane są zaledwie 26% badanych studentów (wyk. 6).*

Wykres 6

Znajomość obowiązków przez respondentów wobec ojczyzny

Edukacja ludzi młodych poprzez przybliżanie istotnych wartości, takich jak popularyzacja poczucia przywiązania do narodu, staje się motywem do działania w dorosłym życiu. Dzięki wykształceniu w duchu patriotycznym młodzi ludzie będą świadomymi swych praw i obowiązków wobec ojczyzny.

Stan funkcjonowania edukacji obronnej w Polsce wyraża się poprzez kolejne pytanie sondażowe, w którym respondenci odpowiedzieli na pytanie *Czy wie Pan/i jak należy zachować się w przypad-*

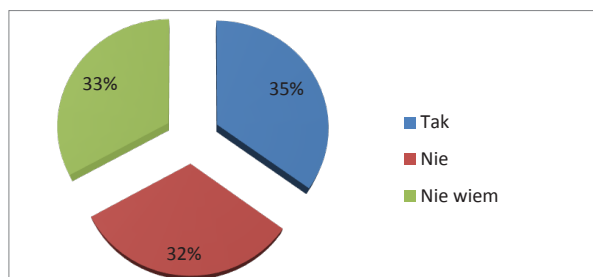
²¹ Por. J. Kunikowski, *Wiedza i edukacja...*, s. 85–86.

²² Por. I.T. Dziubek, *Edukacja obronna w Polsce*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań, 2013, s. 269.

ku wybuchu wojny? 35% respondentów odpowiedziało tak, 32% badanych wskazało odpowiedź nie, a 33% ankietowanych wskazało nie wiem (wykres 7).

Wykres 7

Znajomość przez respondentów procedur w czasie wojny

Wyniki te wskazują, że należy położyć nacisk na przygotowanie ludności do zadań, jakie wynikają z powszechnego obowiązku obrony, gdyż zaledwie 35% respondentów wie, jak należy zachować się w przypadku wojny.

Odejście od obowiązkowego kształcenia obronnego studentek i studentów przyczyniło się do obniżenia poziomu przygotowania społeczeństwa na czas wojny. Usunięcie zajęć z zakresu kształcenia wojskowego studentów, które zrealizowano w ramach transformacji ustroju, wyraźnie wskazuje, iż obecnie kształcenie obronne nie tworzy warunków dostatecznych i korzystnych dla kształtowania się świadomości obronnej²³. Tezę tę potwierdzają wyniki badań, w których ponad połowa respondentów wskazuje swoje przygotowanie do podjęcia działań w czasie wojny jako niewystarczające. Wyniki przeprowadzonych badań empirycznych dotyczące poziomu przygotowania obywateli do podjęcia działań przedstawia wykres 8.

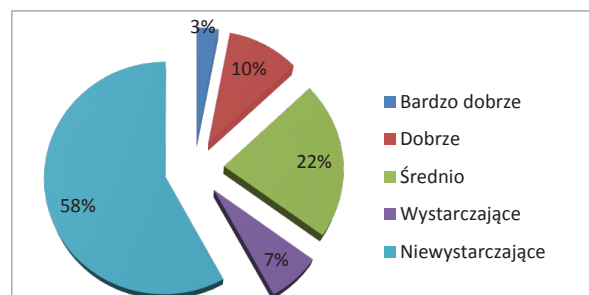
Rozkład odpowiedzi na pytanie ankietowe: *Jak Pan/i ocenia swoje przygotowanie do podjęcia działań w czasie wojny?* był następujący: 3% badanych odpowiedziało, że bardzo dobrze, 10% ankietowanych zaznaczyło, że dobrze, 22% respondentów odpowiedziało, że średnio, 7% wskazało jako wystarczające, natomiast najwięcej, bo 58% badanych, zaznaczyło niewystarczające przygotowanie. Wynik ten może budzić pewne obawy co do stopnia przygotowania państwa na zagrożenia.

²³ Por. T. Siuda, *Kształcenie obronne młodzieży w systemie oświatowym* [w:] R. Stępień, R.W. Wroński (red.), *Edukacja obronna młodzieży na przełomie wieków*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1999, s. 60–61.

Wykształcenie zdolności obronnych w toku edukacyjnym mogłoby się przyczynić do zapalenia luki wiedzy w tym zakresie.

Wykres 8

Poziom przygotowania obywateli do podjęcia działań w czasie wojny

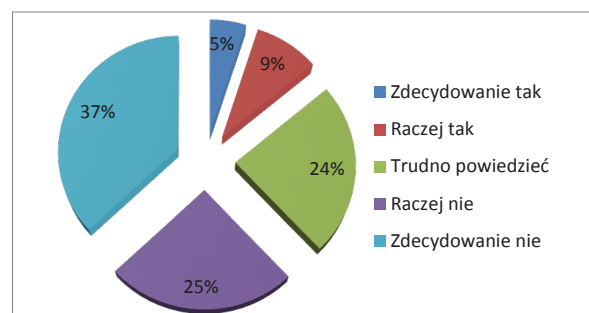

Rezygnacja ze stosowanego rozwiązania obowiązkowej zasadniczej służby wojskowej miała znaczący wpływ na spadkową tendencję zainteresowania problemem obrony ojczyzny, zmniejszając jednocześnie jej zdolności obronne w przypadku wystąpienia zagrożeń.

Ponadto, jak wskazuje przeprowadzone badanie, na pytanie *Czy w Pana/Pani opinii zawieszenie zasadniczej służby wojskowej było dobrym rozwiązaniem?* aż 37% respondentów wskazało, iż zdecydowanie nie, 25% badanych wskazało na odpowiedź, że raczej nie, 24% respondentów odpowiedziało, że trudno powiedzieć, 9% wskazało raczej tak i zaledwie 5% ankietowanych na zdecydowanie tak (wykres 9).

Wykres 9

Rozkład opinii respondentów dotyczący zawieszenia zasadniczej służby wojskowej

Wynik przeprowadzonego badania wskazuje zatem, iż zawieszenie zasadniczej służby wojskowej w opinii ankietowanych studentów było złym rozwiązaniem, na co wskazało aż 62% respondentów.

Państwo oraz powołane przez nie służby nie mogą gwarantować stabilnego, kompleksowego oraz trwałego poziomu bezpieczeństwa. Dlatego też obywatele również mają obowiązek uczestniczyć w tworzeniu systemu obronnego, szczególnie w tych obszarach, które dotyczą bezpośrednio społeczności. O sile demokratycznego państwa decyduje partycypacja jego obywateli w organizowaniu i kształtowaniu własnej rzeczywistości oraz przyszłości²⁴.

Zagrożenia współczesnego świata narażają przede wszystkim ludność cywilną swoim zakresem, różnorodnością oraz poprzez zaskoczenie. Nieprzygotowanie mieszkańców na zagrożenia oraz brak środków i narzędzi do zapobiegania im naraża społeczeństwo na niebezpieczeństwa. Dlatego też charakter uniwersalny²⁵ wychowania na rzecz bezpieczeństwa i obronności ma na celu przygotować do obrony oraz wykształcić postawy obronne. Stanowi to istotny element życia społecznego oraz czynnik niezależny od panującego porządku polityczno-prawnego w państwie.

Podobne wnioski wypływają również z przeprowadzonego badania, dotyczącego edukacji obronnej jako obowiązkowego przedmiotu nauczania w opinii respondentów (wykres 10).

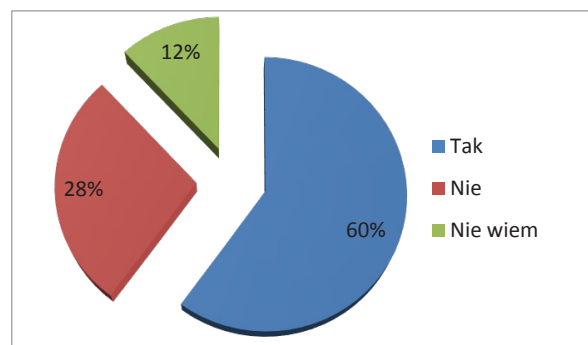
Odpowiadając na pytanie: *Czy chciałby/chciałaby Pan/i, aby treści związane z obroną państwa, niezależnie od sytuacji politycznej stanowiły obowiązkowy przedmiot nauczania na studiach wyższych?*, 60% badanych wskazało tak, 28% ankietowanych zaznaczyło odpowiedź nie, natomiast 12% nie ustosunkowało się do odpowiedzi, wskazując odpowiedź nie wiem.

Proces kształcenia i wychowania obronnego kształtuje pobudzanie do aktywności oraz rozwoju społecznego i indywidualnego. System powszechnej edukacji umożliwia całościowe poznanie rzeczywistości oraz funkcjonowania w świecie²⁶. Dlatego też wskazanie ludziom młodym kierunków oraz możliwości współczesnego świata stanowi istotny czynnik rozwoju. Wychowanie w duchu więzi i wspólnoty obywatelskiej powinno stać się impulsem wzmocnienia potencjału obronnego.

Ponadto ma służyć rozwijaniu poczucia odpowiedzialności za dziedzictwo narodowe oraz aktywnej roli społecznej w życiu publicznym.

Wykres 10

Edukacja obronna jako obowiązkowy przedmiot nauczania w opinii respondentów

Budowanie zintegrowanego systemu obronności, zdolnego do szybkiego działania w sytuacjach zagrożenia bezpieczeństwa stanowi jeden z priorytetów funkcjonowania aparatu państwowego. Aby stworzyć skutecznie działające struktury, należy na bieżąco badać środowisko oraz procesy, jakie w nim zachodzą. Istotne znaczenie mają warunki polityczne, pociągające za sobą działania państwa, jak również organizacji międzynarodowych oraz pozapaństwowych aktorów stosunków międzynarodowych. Niestalość polityki i struktury organizacji otoczenia dyktuje zmiany w podejściu do kształtowania systemu obronnego państwa, poprzez kształcenie proobronne społeczeństwa. Na bieżąco prowadzona analiza warunków politycznych stanowi istotny element kontroli, którego celem jest aktualna ocena istniejącego systemu oraz możliwość jego modyfikacji.

Zmienna sytuacja polityczna zarówno na arenie międzynarodowej, jak i wewnętrzne zmiany układów partyjnych przyczyniają się do zmian społecznych. Nastroje społeczne wyraźnie wskazują na potrzebę tworzenia odpowiedniego systemu szkoleń obronnych. Chęci podjęcia takich działań doszukiwać się można w problemie związanym z migracjami w Europie, jak również sytuacją na Ukrainie.

Wyniki przeprowadzonego badania wskazują, iż wprowadzenie w obecnej sytuacji politycznej obowiązkowego kształcenia obronnego na każdym kierunku studiów jest zasadne (wykres 11).

Ankietowani odpowiadając na pytanie *Czy uważa Pan/i, że w obecnej sytuacji politycznej*

²⁴ Por. A. Skrabacz, *Ochrona ludności w czasie pokoju oraz w okresie kryzysu i wojny*, Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2010, s. 153.

²⁵ Por. A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa, 2012, s. 247.

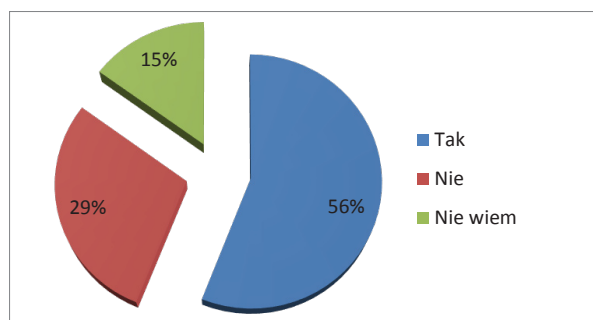
²⁶ Por. J. Kunikowski, *Wiedza i edukacja...*, s. 7.

kształcenie obronne powinno być wykładane na każdym kierunku studiów?, 56% wskazało na odpowiedź tak, 29% odpowiedziało, że nie, a 15% wskazując odpowiedź nie wiem, nie odniosło się do problemu.

Wykres 11

Rozkład opinii respondentów dotyczący kształcenia obronnego w uczelniach

Zmiany kształtujące politykę obronną Polski motywowane są chęcią osiągnięcia jak najwyższego poziomu bezpieczeństwa. Niestety zmniejszanie wydatków na obronność, redukcja armii oraz odrzucenie kształcenia obronnego w szkołach podstawowych nie przyczyniają się do zwiększenia możliwości obronnych państwa. A silna armia oraz świadome obronne społeczeństwo, obok czynników gospodarczych, determinują siłę oddziaływania i potęgę państwa.

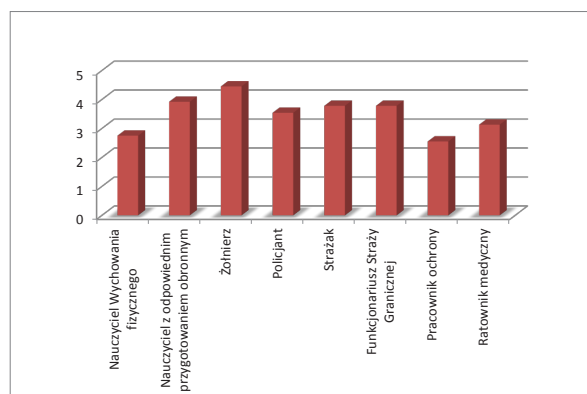
Rola edukacji określana jako integrująca społeczeństwo w chwili zagrożenia²⁷ jest wypełnieniem zespolenia sił i środków w ramach przygotowań obronnych. Istotne propozycje, służące udoskonalaniu tegoż procesu stanowi należyte przygotowanie kadr odpowiedzialnych za prowadzenie szkoleń oraz zajęć z edukacji obronnej. Niski wskaźnik ocen grup zawodowych, przeznaczonych pośrednio do kształtowania postaw ochronnych i obronnych, wynikać może z nieodpowiednio przeprowadzonych zmian w tym zakresie.

Jak przedstawiają poniższe wyniki badań empirycznych dotyczących poziomu oceny wiedzy obronnej wśród wybranych zawodów (wykres 12), najwyższą średnią oceną cieszy się żołnierz, oceniony przez respondentów na 4.45, nauczyciel odpowiedzialny w tym zakresie oceniony został na 3.92, średnia ocena policjanta to 3.54, strażaka, podobnie jak funkcjonariusza straży granicznej

– 3.78, ratownika medycznego 3.13, pracownika ochrony 2.55 oraz nauczyciela wychowania fizycznego na 2.75.

Wykres 12

Poziom oceny wiedzy obronnej wśród wybranych zawodów

Wśród propozycji innych zawodów z wiedzą i umiejętnościami z zakresu edukacji obronnej pojawiały się m.in. ksiądz z oceną przygotowania obronnego na 4, dziennikarz i sędzia ocenieni na 3, polityk z oceną 2 oraz pielęgniarka, pracownik naukowy, sprzedawca ocenieni w zakresie umiejętności obronnych na 1.

Jak przedstawiają powyższe wyniki badań, bardzo dobrą oceną cieszy się jedynie żołnierz, a nauczyciel odpowiedzialny w tym zakresie oceniony został pozytywnie przez respondentów. Jednak wiedza z zakresu edukacji obronnej ankietowanych wskazuje na pewne braki w rozumieniu istoty problemu edukacji obronnej, przez co wskazywane przez nich zawody nie zawsze rozumiane są jako uczestniczące w systemie bezpieczeństwa państwa.

Istotne znaczenie w kontekście oddziaływania nauczających w procesie edukacji mają kategorie pojęciowe i dylematy pedagogiczne takie, jak:

- efektywne wpływanie i oddziaływanie wychowawcze kształtujące rozwój człowieka, w których bardzo dużą rolę odgrywają umiejętności, zdolności oraz predyspozycje indywidualne wychowawcy. Posiadając zainteresowania i pasje w obszarze wykładanej wiedzy, nauczający przekazuje wiedzę, często podświadomie, którą uczący się nabywa, nie wkładając tym samym ogromnego wysiłku w jej zapamiętanie oraz przyswojenie;
- spełniane przez proces wychowawczy funkcje, w tym przede wszystkim kształtowania zamie-

²⁷ Por. J. Bieńkowski, M. Kucharski, R. Stępień, *Koncepcje...*, s. 85.

rzonych postaw. W odniesieniu do wychowania obronnego są to postawy patriotyczne oraz postawy, jakie wymusza na obywatelach prawo polskie, związane z przygotowaniem obronnymi oraz realizacją zadań na rzecz obronności;

- rola i udział w procesie wychowawczym wychowawców i nauczycieli, których metody kształcenia pozytywnie wpływają na nastawienie uczących się. Relacje oraz interakcje, jakie zachodzą pomiędzy wychowawcą a wychowankiem stają się istotnym wykładnikiem kształtowania postaw młodej osoby, której emocje oraz inne czynniki zewnętrzne motywują pewne zachowania;

- znaczenie nauczycieli i wychowawców w procesie²⁸. Ich udział w czasie trwania procesu jest bardzo istotny, a zdobyte doświadczenie może posłużyć jako wyznacznik przy tworzeniu celów i treści.

Ponadto istotne wydają się być metody wychowawcze, które w połączeniu z umiejętnościami nauczającego kształtują postawy obronne uczniów. Odgrywają znaczącą rolę w procesie wychowania. To właśnie metody obok samej osoby nauczyciela pozostawiają obraz w psychice młodej osoby, kształtując ją jednocześnie.

Obecny kształt edukacji oraz przygotowań obronnych w uczelniach wyższych wskazuje na brak jakiegokolwiek instytucjonalnego oraz obligatoryjnego przygotowania obronnego studentów²⁹. Poprawa obecnie funkcjonującego systemu zależy od dostosowania aktów prawnych do wymogów obronnych państwa w tym zakresie. Ponadto ważna jest również ocena społecznego poziomu zagrożeń oraz chęci uczestnictwa społeczeństwa w systemie obronnym państwa.

Obronność dotycząca ludzi uzależniona jest od nauki, innowacji i edukacji³⁰. Lokowanie kapitału w szkoleniu młodzieży stanowi jeden z kierunków umacniania systemu obronnego oraz jego rozwoju. Zasadne jest zastanowić się nad perspektywą bezpieczeństwa w kontekście budowy systemu obronnego, zdolnego do minimalizacji zagrożeń. Istotą stanowi tu system edukacyjny, który tworzy podstawę do kształtowania świadomego oraz przygotowanego na wszelkie niebezpieczeństwa społeczeństwa.

²⁸ J. Kunikowski, *Wiedza obronna. Wybrane problemy edukacji dla bezpieczeństwa*, MON, Warszawa 2000, s. 32.

²⁹ Por. M. Kucharski, *Edukacja...*, s. 168.

³⁰ Por. A. Mrozek, *Realizacja pozamilitarnych przygotowań obronnych w uczelni*, skrypt internetowy, Kraków, 2014, s. 9.

Zależnie od zainteresowania tematyką obronną społeczeństwo wykazuje postawę czynną, jak i bierną. Włączenie się do inicjatyw społecznych oraz czynny w nich udział czynią osobę świadomą praw i obowiązków, jakie państwo nakłada na każdego obywatela. Bierność czy niechęć wobec podejmowania jakichkolwiek działań społecznych niesie ze sobą skutki zarówno negatywne dla jednostki, jak i dla całej społeczności. Dlatego też państwo, uwzględniając te postawy wobec problemów obronności kraju, winno tworzyć system, obejmujący edukację patriotyczno-obronną całego społeczeństwa, której celem byłoby wskazanie społeczeństwu istoty działań obywatelskich oraz obronnych.

Pochłaniające znaczną część kapitału państwowego są ciągle próby eksperymentowania z nowymi rozwiązaniami dotyczącymi bezpieczeństwa i obronności. Paradoksalnie „potencjał nauki oznacza możliwości intelektualne i materialne nauki, które oddziałują na stan i jakość realizacji celów narodowych”³¹. Szczególnie jeśli chodzi o edukację narodową i oświatę, ciągle wprowadzane zmiany nie wpływają na poprawę jej efektywności, a wręcz są dowodem ich błędnych kierunków. Edukacja obronna w świetle rozwiązań praktycznego podejścia do problemu może przynieść skutki o wiele bardziej pozytywnie oddziaływujące na poprawę poziomu bezpieczeństwa i umiejętności obronnych społeczeństwa. Podejście ogólnokrajowe, resortowe do problemów, jakie wiążą się z szeroko pojmowanym bezpieczeństwem, obronnością i edukacją w Polsce jest zarówno kapitałochłonne, jak również nieefektywne³².

Podsumowanie

Edukacja obronna odgrywa istotną rolę w systemie obronnym państwa poprzez kształtowanie postaw obronnych narodu. Realizując procesy oświatowe, wychowawcze oraz kształcenia, tworzony jest system edukacji obronnej, warunkujący funkcjonowanie świadomego narodu.

Edukacja obronna jest zróżnicowanym treściowo oraz organizacyjnie przygotowaniem obywateli do realizacji zadań zapobiegania zagrożeniom tak samo czasu wojny, jak i pokoju. Odgrywa istotną

³¹ W. Kitler, *Obrona narodowa III RP. Pojęcie. Organizacja. System*, Warszawa 2002, s. 202.

³² Por. W. Kitler, *Obrona narodowa ...*, s. 225.

rolę w systemie obronnym państwa, przyczyniając się do kształtowania postaw obronnych. Poprzez realizowanie procesów oświatowych, wychowawczych oraz kształcenia tworzony jest system edukacji obronnej, warunkujący funkcjonowanie świadomego narodu.

Przeprowadzone badania wyraźnie wskazują na pewne braki, jakimi charakteryzuje się nasz system edukacji oraz obronny. Brakuje w nich elementu spajającego oraz kształtującego poziom bezpieczeństwa państwa. Wychowanie patriotyczno-obronne przyczynia się do zwiększenia świadomości obronnej obywateli, dlatego też dodanie go do powszechnego systemu edukacji umożliwi dostęp do wiedzy obronnej wszystkim zainteresowanym³³, kreując tym samym ich zdolności obronne.

Bezsprzecznie wpływ kształtowanej na przestrzeni dziejów historii, wartości moralnych, wynikających głównie z kultury, jak również polska racja stanu przyczynia się do świadomego funkcjonowania w społeczeństwie. Dlatego też rolą oraz głównym celem edukacji pozostaje przybliżenie młodym ludziom wszelkich kategorii, które oddają istotę tworzenia systemu obronnego.

Ważne narzędzie do realizacji zadań obronnych stanowi aktywny udział społeczeństwa w życiu publicznym oraz powszechny dostęp do edukacji. Biorąc pod uwagę ich istotny udział w oddziaływaniu na świadomość obronną, przyczyniają się do kształtowania wyższego, realnego poczucia bezpieczeństwa.

Bibliografia

- Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego RP, BBN, Warszawa 2013.
- Bieńkowski J., Kucharski M., Stępień R., *Koncepcje i kierunki przemian edukacji dla bezpieczeństwa*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 1998.
- Dziubek I. T., *Edukacja obronna w Polsce*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2013.
- Huzarski M., Wołeszo J. (red. nauk.), *Leksykon obronności. Polska i Europa*, Bellona, Warszawa 2014.
- Jeziorowski E., Magoń W. (red.), *Edukacja obronna w systemie bezpieczeństwa Polski*, Wydawnictwo Arcanus, Bydgoszcz 1997.
- Kardas J.S., *O edukacji obronnej. Studia i materiały*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 1997.

- Kitler W., *Obrona narodowa III RP. Pojęcie. Organizacja. System*, Warszawa 2002.
- Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997, Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Kucharski M., *Edukacja obronna*, Fundacja Innowacja, Warszawa, 2002.
- Kunikowski J., *Wiedza i edukacja dla bezpieczeństwa*, Fundacja Rozwoju Edukacji Europejskiej i Bezpieczeństwa, Warszawa, 2002.
- Kunikowski J., *Wiedza obronna*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2000.
- Kunikowski J., *Wiedza obronna. Wybrane problemy edukacji dla bezpieczeństwa*, MON, Warszawa 2000.
- Loranty K., *Bezpieczeństwo społeczne Rzeczypospolitej Polskiej*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2003.
- Mrozek A., *Realizacja pozamilitarnych przygotowań obronnych w uczelni*, skrypt internetowy, Kraków, 2014.
- Olearczyk S., Piątek Z. (red. nauk.), *Obronność w edukacji dla bezpieczeństwa*, Ruch Wspólnot Obronnych, Warszawa 2014.
- Pieczywok A., *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2012.
- Pieczywok A., *Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty, zagrożenia, wyzwania*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2011.
- Skrabacz A., *Ochrona ludności w czasie pokoju oraz w okresie kryzysu i wojny*, Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, Warszawa 2010.
- Stępień R. (red.), *Współczesne zagadnienia edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa 1999.
- Stępień R., Wroński R.W. (red.), *Edukacja obronna młodzieży na przełomie wieków*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1999.
- Świniarski J., *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa 2000.
- Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1967 Nr 44 poz. 220 z późn. zm.
- Walczak J., Sochala C. (red. nauk.), *Współczesne wyzwania obronności*, Wyszaków 2013.
- Wesołowska E.A., Szerauc A. (red.), *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2002.
- Zalewski S., *Polityka bezpieczeństwa państwa a edukacja obronna*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 2001.

³³ Z. Piątek, *Problematyka obronności w edukacji dla bezpieczeństwa* [w:] S. Olearczyk, Z. Piątek (red. nauk.), *Obronność w edukacji dla bezpieczeństwa*, Ruch Wspólnot Obronnych, Warszawa 2014, s. 58.